

CARL XII:s ENSAMMA KAMP

Av professor NILS HERLITZ, Djursholm

MAN har ofta iakttagit samtidspolitikens sammanhang med historieforskningen. Detta sammanhang är ganska naturligt, då historikern på sitt arbetsfält möter problem, som erbjuda likhet med dem, som sysselsätta honom som medborgare; det gäller särskilt, då han i en förfluten tid tycker sig möta just dessa samma problem. Men alldeles ofrånkomligt är sammanhanget, då man förnimmer nuets kausalsammanhang med de händelseförlopp det gäller att utforska.

Erfarenheten må här få tala. Den som för 25 år sedan sysslade med Carl XII:s politik under hans polska fälttåg förnam på ett intensivt sätt det samband som här antytts. Det var ju vid den tid då Tyskland utkämpade sitt tvåfrontskrig. För första gången på långliga tider stodo tyska trupper i fält mot ryssarna. Den motsättning mot Polen, som vid så många tidigare tillfällen utgjort ett bindeled mellan tysk och rysk politik, hade skjutits åt sidan. Under sommaren och hösten 1915 drevos ryssarna tillbaka från de polska positioner, där de sedan ett århundrade suttit fast. Möjligheten av Polens återuppståndelse med Tysklands stöd började skymta. Vid slutet av året stodo de tyska arméerna vid gränsen till de gamla svenska »Östersjöprovinserna», som under 200 år lytt under ryskt herravälde. För den som misströstat om Tysklands vilja och förmåga att träda upp till den europeiska kulturens värn mot de makthavare från öster, som inkräktat på dess gamla marker, var det en tid full av förväntningar.

En sådan situation gav en särskild stimulans åt studiet av Carl XII:s öden. Från sina nyckelpositioner i Polen förde också han ett tvåfrontskrig. På sätt och vis var hans ställning lysande. Men den var farlig. Ryssarna trängde småningom framåt; 1703 nådde de Nevamynningen, och 1704—05 bredde de ut sig över ganska stora delar av de svenska Östersjöprovinserna, Kurland och Litauen. Men Carl XII hade svårt att på samma sätt som Macken-

sen gå dem in på livet. Icke blott därför att planer på en nationell restauration i Polen under Stanislav Leszczyński höllo honom bunden, utan framför allt därför att han hade varjehanda öppna och hemliga vedersakare vid rikets västra och södra gränser att taga hänsyn till — makter, som voro eller kunde bliva lika villiga som England och Frankrike under världskriget att gå i förbund med den moskovitiska makten. Det var framför allt kung August av Sachsen-Polen, den förste av de tyska statsmän, som sig till hjälp och stöd lockat Ryssland mot väster. Det var också Danmark — ty rivaliteten mellan de nordiska kronorna var vid den tiden ännu icke övervunnen. Det var England och Holland, vilkas hållning åtminstone var högeligen oviss. Och det var Preussen, vars ambitioner på många punkter korsade de svenska.

Sverige och Preussen voro rivaler sedan gammalt. Men under Carl XII:s polska fälttåg skärptes motsättningen. Preussen hade av många skäl svårt att förlika sig med den svenska maktställningen i Polen. Då för tiden liksom mellan 1918 och 1939 bildade det polska Västpreussen med Danzig en kil mellan de tyska besittningarna: Brandenburg och Ostpreussen. Det var en naturlig strävan för Berlinhovet att på något sätt förena dessa besittningar. Liksom under tiden före krigsutbrottet 1939 gällde det närmast att förvärva ett stycke land, som kunde förbinda dem — fastän ordet »korridor» ännu icke var uppfunnet. Och liksom då hade Berlinpolitiken sina tentakler ute i Danzig. Men just dessa trakter voro också av avgörande betydelse för den svenska krigsföringen; ty över dem gick förbindelsen mellan hemlandet och den polska krigsskådeplatsen.

Emellertid gjordes det från svensk sida ett försök att åstadkomma en koordinering av svenska och preussiska krafter. Planen — som utformades på senhösten 1704 — gick ut på att de svenska trupperna skulle på allvar taga upp kampen med ryssarna och driva ut dem ur de gränsmarker de inkräktat. Detta innebar att Carl XII måste lämna sina polska positioner. Men Preussen skulle i stället påtaga sig att upprätthålla det bräckliga herradöme, som kung Stanislav etablerat. Det var sålunda en försoning mellan den hohenzollernska monarkien och ett självständigt Polen, som den svenska politiken siktade till — samma mål, som tycktes hägra 1915. Tanken kunde tyckas djärv, men den byggde på en förväntan att man i Berlin liksom på svenskt håll skulle till sitt rätta värde uppskatta de faror, som hotade hela den europeiska kulturvärlden från den ryska expansionen. En säregen

glans fingo i belysningen från 1915 de manande orden i en av Carl XII utfärdad instruktion för hans underhandlare i Berlin (31 dec. 1704): borde icke den preussiske konungen »hjälpa till att tränga och utdriva tsaren icke allenast utur Polen utan också utur livländska orterna, varest hans begynnande är utsett på sådana saker, som i längden skulle lända konungen i Preussen till största skada och osäkerhet»?

Ödet har fogat det så, att studiet av de händelseförlopp, som inleddes med denna instruktion, tagits upp i en situation, som kastar en lika skarp och lika eggande belysning över Carl XII:s politik som det förra världskriget. Det är fil. lic. Stig Backman, som med sin avhandling »Från Rawicz till Fraustadt. Studier i det stora nordiska krigets diplomati 1704—1706»¹ fortsätter vid den punkt i det stora nordiska krigets historia, där förf. av dessa rader för 25 år sedan slutade. Det på omfattande forskningar byggda gedigna arbetet för oss in i ett förvirrat och svåröverskådligt diplomatiskt spel med många aktörer: i huvudrollerna Carl XII och tsar Peter, dessutom tyska furstar med växlande makt och betydelse, polska magnater av skilda meningsflokar. I bakgrunden skymtar engelsk och holländsk, men framför allt fransk diplomati. Även så avlägsna potentater som kosackgeneralen vid Dnjepr, Mazepa, den ungerske rebellhövdingen Rakoezi och den turkiske sultanen hade biroller i det stora skådespelet. Med särskild styrka faller emellertid belysningen över den preussiska politiken, ty i Berlin löpte trådar från alla håll tillsammans. Det är icke lätt att få klart för sig, vad som i alla dessa förhandlingar och sonderingar — med Carl XII och tsar Peter, med kung August och hans medtävlare Stanislav, med polacker ur skilda läger, med Frankrike och dess fiender — var enbart spegelfäkteri och vad som ger uttryck åt Berlinhovets verkliga vilja och strävan. Icke heller kan man med visshet fastslå, vad det var som vid olika tillfällen förmådde det att slå in på den ena eller andra vägen. Men man kan icke taga miste på att Preussens hållning blev av avgörande betydelse. Och något så när kan man urskilja de motiv som bestämde den.

Så vitt man kan förstå, var det för Carl XII av allra största vikt att få till stånd en preussisk förlängning av den svensk-polska axeln — för att tala i modernt diplomatiskt språk. Och förhandlingar därom fyllde hela den tid, som Backmans avhandling över-

¹ *Stig Backman: Från Rawicz till Fraustadt. Studier i det stora nordiska krigets diplomati 1704—1706.* Ak. avh. Lund 1940.

spänner. Men preussarna voro ej hågade, i varje fall ej till det pris som Carl XII ville bjuda. Visst togo de starka intryck av tsar Peters nyvunna maktställning i trakterna mellan Riga och Königsberg. Men det var inga behjärtade rådslag, som föddes ur dessa intryck. Man var ganska oroad av utsikten att genom alltför intima förbindelser med den svenske konungen ådraga sig ryska repressalier i Ostpreussen. Man tyckte sig icke heller hava någon anledning att utmana ödet. Ty ryska och preussiska intressen hade ännu aldrig på allvar kolliderat. Sverige var egentligen den enda makt, som vid denna tid ägde en på erfarenhet grundad insikt om vad moskovitisk makt betydde i den europeiska kulturens gränsområden. Det föll sig naturligare för den preussiske konungen att till det yttersta värna sin neutralitet — vilket visserligen på grund av bristfällig beredskap var ganska vanskligt, då det artade sig till en kraftmätning just i trakterna öster och söder om Ostpreussen. Neutraliteten förbands med många-handa förhandlingar om någon sorts fredsmedling; vad Backman har att meddela om dessa försök — i vilka den livländske äventyraren Patkul spelade en aktiv, men högst tvetydig roll — hör till det intressantaste i hans avhandling. Man har svårt att föreställa sig, att preussarne på allvar trodde på framgång i detta stycke. De erforo nämligen, att viljorna stodo ganska oförsonliga mot varandra. Men de gjorde sitt bästa att för båda parterna beslöja svårigheterna och fingo därigenom lättare att undgå engagement åt vare sig det ena eller andra hållet. Neutraliteten var emellertid, om man så vill, aktiv. Man spejade med outtröttlig iver efter alla möjligheter till makttillväxt för den preussiska staten. Blickarna riktades mot Kurland men framför allt mot det polska Västpreussen. Det gällde att om möjligt skapa sådana politiska kombinationer, att de eftertraktade landvinningarna under en eller annan form kunde ernås utan att man behövde stöta någon av de kämpande makterna för huvudet; det var sålunda tal om »tillfälliga» ockupationer, »sekvestreringar» och dylikt i »fredens» eller »båda de krigförande parternas» intresse — av samma art som den »sekvester» som några år senare blev ett medel att föra över större delen av det svenska Pommern till preussiskt herravälde.

Carl XII gav icke sådan uppmuntran åt de preussiska aspirationerna, att denna politik med trånga perspektiv — alltigenom i släkt med de tyska furstarnas försiktiga arronderingspolitik — kunde vändas till en aktiv statskonst av hans eget kynne.

Hade han då behövt böja sig för de polska politikernas envetna ovilja mot varje koncession åt de preussiska anspråken? Borde han icke med större fördomsfrihet hava uppoffrat de polska intressena? Och skulle han icke därmed hava nått ett annat resultat? Det är gamla tvistefrågor. Backman avstår med berömvärd försiktighet från att fälla bestämda omdömen. Men ju mer han blottar av den varsamma och i många stycken tvetydiga preussiska politiken, dess starkare blir intrycket, att den svenska kungstanken icke ens med ett långt större mått av tillmötesgående skulle stått att realisera. Den bars upp av gamla traditioner i svensk politik, och den ter sig i belysning av senare tiders omskiftten i Östeuropas historia allt meningsfullare. Men den hade intet fotfäste hos politiska krafter, som voro riktade mot begränsade mål och fångna i nedärvda rivaliteter.

Det blev alltså icke något av med den samverkan mellan Sverige och Preussen, som Carl XII eftertraktat. Efter ett år av fruktlösa underhandlingar bröt han ensam — med en del av sin armé — upp mot de ryska trupperna i Litauen, medan en annan svensk styrka under Rehnschiöld fick detacheras för att, i stället för preussarna, stänga vägen för kung August, då han sökte begagna tillfället att åter vinna fotfäste i Polen. Det blev (under de första månaderna av 1706) lysande framgångar. De ryska trupperna skingrades hastigt och försvunno från de polska landmärena. Rehnschiöld segrade vid Fraustadt. Men något avgörande blev det icke. Och nu mognade hos Carl XII insikten, att han stod ensam — åtminstone inom den europeiska kulturvärlden. Utan att kunna räkna på stöd från annat håll — om icke möjligen från sådana främmande element som just under dessa år började framträda vid den politiska horisonten: kosacker och turkar — fick han söka mobilisera all den kraft, som Sverige kunde uppbjuda. Efter ett förberedelsernas år (1706—1707) i Sachsen — det land som utgjort den ryska expansionens förnämsta stödjepunkt i Europa — gick hans väg mot hjärtat av Ryssland, tills han hejdades vid Poltava.

Tanken vill gärna syssla med de möjligheter som skymta under det skenbart så händelsefattiga men i grunden så skickesedigna året 1705. Det är frestande att sätta sig till doms över dem som buro skulden till att de försummades. Carl XII? De polska politikerna? Den preussiske konungen? Men något sådant försök skall icke här göras. »Historiens dom» har ofta fällts med alltför otillräcklig utredning och med alltför ofullkomlig insikt i beve-

kelsegrunder, ställningar och förhållanden, och den som håller före att dylika domar, just då det gällt Carl XII:s politik, ofta varit orättfärdiga, bör akta sig för tvärsäkra domslut i annan riktning. Men man kan icke släppa tanken på vad som kunde hava hänt. Hur skulle det hava gått, om det slocknade medvetandet om det västerländska kultursamhällets samhörighet kunnat bryta igenom, vinna herravälde över sinnena och åstadkomma en samling till värn mot »rumsfrämmande» krafter, som begagnade söndringen? Frågan är av påtaglig betydelse ur svensk synpunkt. Men den är icke mindre viktig ur polsk och tysk. Det var Carl XII:s misslyckande, som öppnade vägen för den ryska penetration i Polen, vilken omsider kom detta gamla bålverk för västeuropeisk kultur att vittra sönder. Därmed fick också förhållandet mellan ryskt och tyskt under långliga tider samma prägel, som då de ryska arméerna 1705 för första gången etablerade sig i närheten av de preussiska gränserna. Vid hur många avgörande tillfällen har det icke kännetecknats å ena sidan av ett tungt, ofta förlamande tryck från öster, å andra sidan av det gemensamma intresset att kväsa Polen, som för Preussen var en ständig, av naturen och historien utpekad rival, för Ryssland den naturliga plattformen för dess maktställning i Europa! Endast glimtvis — såsom under åren 1914—17 — tecknade sig andra riktlinjer för tysk politik, besläktade med dem, som Carl XII på sin tid följt.